

Akcija za ljudska prava i Centar za građansko obrazovanje

organizuju

**Peti Regionalni forum o tranzicionoj pravdi
Mandat i karakteristike REKOM**

29-30.05.2009.
Hotel *Splendid*
Bečići, Crna Gora

Program

Četvrtak, popodne 28.05.2009.

Dolazak i registracija učesnika

19:00   Večera

20:00   Prateći program (slobodan izbor)

- **Prikazivanje filma *Suočavanje sa istinom: Komisije za istinu i društva u tranziciji***
- **Radionica: REKOM kao društveni mehanizam za oslobađanje mladih od odgovornosti za nedjela u prošlosti**

Petak, 29.05.2009.

9:30-10:00

Otvaranje

Moderatorica: **Daliborka Uljarević**, Centar za građansko obrazovanje, Crna Gora

Ranko Krivokapić, predsjednik Skupštine Crne Gore
Pierre Mirel, direktor Odjeljenja za zemlje zapadnog Balkana, Generalni direktorat za proširenje, Evropska komisija
Ron J.P.M. van Dartel, Ambasador Kraljevine Holandije

10:00-11:30

Izvještaj o toku konsultacija o osnivanju REKOM-a

Dokumentarni film, proizvodnja FHP

Panelisti:

Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo, Srbija
Shukrije Gashi, Partners Kosova, Kosovo
Vesna Teršelič, Documenta, Hrvatska
Vehid Šehić, Forum građana Tuzle, Bosna i Hercegovina
Tea Gorjanc-Prelević, Akcija za ljudska prava, Crna Gora

Moderator: **Dinko Gruhonjić**, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Srbija

11:30-12:00

Pauza

12:00-13:30

Iskustvo drugih

Moderatorica: **Tea Gorjanc-Prelević**

Abdelhay Moudden, član Komisije za jednakost i pomirenje, Maroko

Patrick Burgess, savjetnik članova Komisije za prihvatanje, istinu i pomirenje, Istočni Timor

Pitanja i odgovori

13:30-15:00

Ručak

15:00-16:30

Mandat i karakteristike REKOM-a
rasprava u okviru četiri grupe

I radionica

Zašto REKOM

Moderatorke: **Vesna Teršelič** i **Shukrije Gashi**

II radionica

Struktura REKOM-a

Kriterijumi za izbor članova i način izbora članova REKOM

Moderatori: **Aleksandar Trifunović**, Medijski projekat *Buka*, i
Bekim Blakaj, FHP Kosovo

III radionica

Mandat REKOM-a

Moderatori: **Gordan Bosanac**, Centar za mirovne studije,
Hrvatska, i
Bogdan Ivanišević, Međunarodni centar za
tranzicionu pravdu

IV radionica

Javno slušanje

Odnos prema izvršiocima zločina i kršenja ljudskih prava

Moderatori: **Tea Gorjanc-Prelević**, i
Dinko Gruhonjić

16:30 – 17:00

Pauza

17:00 – 18:30

Mandat i karakteristike REKOM-a

Nastavak

Prateći program

19:00-20:30

Prikazivanje filma *Rat za mir*

Panel diskusija: **Koča Pavlović**, autor filma, Crna Gora
Šeki Radončić, novinar, Crna Gora
Luka Brailo, novinar Novog Lista, Hrvatska
Vesna Teršelič

Moderatorka: Daliborka Uljarević

20:30

Večera

Subota, 30.05.2009.

9:00 – 12:30

Javno slušanje žrtava

Moderatorka: **Nataša Kandić**

Anđelko Kvesić

Cvetko Ristić

Husnija Avdagić

Isa Gashi

Mario Lučić

Nenad Mihajlović

Nikola Šašo

12:30 – 13:00

Pauza

13:00 – 15:00

Izvještaji sa radionica: zaključci, prijedlozi i preporuke

Moderator: Andrej Nosov, Inicijativa mladih za ljudska prava, Srbija

Uvodne reči

Daliborka Uljarević: Dobar dan svima. Mislim da bi mogli da počnemo. Prije nego što počnemo, da se izvinim na ovom malom kašnjenju. Nije bilo lako da se svi okupimo ni u drugim oblicima, prije samog događaja a očigledno imamo i dosta priča i ne možemo odmah da uđemo u salu. Gospodin Krivokapić mi je rekao prije toga da je to vjerovatno karakteristika podjednako i civilnog društva i političara koji trebaju mnogo više slobode u svom izražavanju i samim tim im to oduzme vremena i za ovako malo disciplinovanije aktivnosti. Moje ime je Daliborka Uljarević, želim da vas pozdravim u ime Koalicije za REKOM, koja u Crnoj Gori u saradnji sa Centrom za građansko obrazovanje i Akcijom za ljudska prava organizuje Peti regionalni forum o tranzicionoj pravdi u post-jugoslovenskim zemljama na kojem će se govoriti o mandatu i karakteristikama REKOM-a. Veliko mi je zadovoljstvo što se ovo zaista dešava u Crnoj Gori, ne samo zbog obima događaja, nego i ove teme koja je jako dugo bila zaboravljena u Crnoj Gori a istovremeno je na neki način predstavljala opterećenje u uspostavljanju i naših održivih odnosa sa susjedima. Isto tako želim da poželim toplu dobrodošlicu našim susjedima. Neki od njih su po prvi put u Crnoj Gori, i nadam se da ćemo ovom prilikom pokazati svoje gostoprimstvo. Danas su sa nama predstavnici zvaničnih organa Crne Gore, predstavnici Evropske unije ali i predstavnici bez čije pomoći ovo ne bi moglo da se održi. I naravno, ja mislim da je jako važno to podvući u ovom trenutku, dvije žene koje su svojom snagom, svojom vizijom ipak u najznačajnijoj mjeri uticale da mi danas budemo ovdje, gospođa Nataša Kandić i gospođa Vesna Teršelič koje su na neki način dale idejni osnov za samu Koaliciju za REKOM. Ja bih samo prije nego što dam riječ našim govornicima htjela takođe da se zahvalim i upravi hotela koja nam je izašla u susret i pokazala ogromno razumjevanje da ovakav događaj organizujemo na ovako lijepom mjestu, po mnogo povoljnijim uslovima nego što to oni uobičajeno daju i možda je to jedan znak da se i širi podrška i razumjevanje samom procesu suočavanja sa prošlošću i u Crnoj Gori i kroz one sfere kroz koje to do sada nije bilo prisutno. Sada bih dala riječ gospodinu Ranku Krivokapiću, predsjedniku Skupštine Crne Gore. Izvolite.

Ranko Krivokapić, predsednik Skupštine Crne Gore: Hvala vam. Vaše ekscelencije, poštovani učesnici Petog regionalnog foruma o tranzicionoj pravdi, ne bih ovaj put rekao u post-jugoslovenskim zemljama jer Jugoslavije više nema, znači u južnoslovenskim zemljama, i u prilici da vam se obratim u ime Skupštine Crne Gore. I ako mi dozvolite, još više me raduje mogućnost da vam se obratim u ime prve generacije antiratnih aktivista i sa velikim zadovoljstvom da vidim i drugu generaciju koja je brojnija od prve generacije u onome što znači očuvanje ideologije i uvjerenja da rat nikad nije bio rješenje među jugoslovenskim narodima i još više od toga, uvjerenje da pravda koliko god da je spora, dolazi makar u djelovima. Naravno, ovakvi susreti su prilika da suviše jako pomješate emociju i zdravo rasuđivanje i o prošlosti i o onome što nas čeka u budućnosti. Svi smo to prošli u našim domovinama, svi smo to prošli u našoj bivšoj velikoj domovini. Još uvijek je ta mješavina emocija i dobrih procjena jako prisutna u svima nama. U prvoj generaciji svakako i više, u drugoj generaciji očekujemo da će više biti sistemskog institucionalnog bavljenja tim problemima i da će više biti spoznaja koje će postati trajno dobro naših država, naših društava, kao dio kulture naših društava. Odgovori koliko god izgleda da su laki, nisu laki. Mislili smo da ih imamo posle 50 godina u zajedničkoj državi. Mislili smo da ih imamo posle zaključivanja Dejtonskog sporazuma ali čini mi se da ih još u mnogo čemu tražimo. Na tom traganju je i Skupština Crne Gore. Sa ovog mjesta sa kojeg se ja vama danas obraćam, nekad smo vi i mi bili zvani izdajnicima. Ali to je dokaz uspješnosti u vremenu, ideje koje smo zastupali i to je dokaz istrajnosti koje dobre i velike ideje uvijek imaju. Skupština Crne Gore je napravila veliki put iz beznađa sa početka 90-tih do svijesti i o greškama i obavezama u

XXI vijeku. Među mnogim stvarima, među mnogim akcijama, čak i tokom 90-tih, gdje su hrabri ljudi koji su neki sa vama danas ovdje, znali šta je usud imena i znali da odgovore pravovremeno na konkretne zločine. Na sreću, Crna Gora je sada ušla u institucionalno i ustavno bavljenje tim problemom. Takoreći, svi ratni zločini su procesuirani, što ne znači i presuđeni ali svakako i Skupština Crne Gore je uspjela jednoglasno da u sklopu svoje rezolucije o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, u sklopu svoje evropske orijentacije ugradi i obavezu Vlade Crne Gore da formira dokumentaciono-istražni centar koji bi se bavio istraživanjem svih događaja koji mogu imati elemente ratnih zločina od 1991. do 2001. godine. Cilj nam je vrlo jasan, nije čak ni dominantan cilj dokumentacija, ni instituti. Dominantan cilj je da to uđe u naše udžbenike, da to uđe u naše obrazovanje, da to uđe u našu kulturu. Pripadam onima koji vjeruju da je došlo vrijeme da učimo o našim porazima i o našim greškama, ne manje nego o našim pobjedama. Kada to uspjemo, mislim da ćemo uspjeti kao društvo da shvatimo da učenje o tim greškama i porazima sa početka 90-tih bude najbolja brana u ljudskom duhu da se to više ne ponovi. Poguba ljudske duše, kako bi rekao Marin Držić, koji je takođe bio žrtva pogube ljudske duše, je ono što im je rat ostavio. Na svima nama, na našim društvima je, na objektivnoj manjini u svim društvima je, još uvijek, da tu ideologiju, antiratnu ideologiju i ideologiju multietničkog društva, ideologiju tolerancije i ideologiju traženja zajedništva, a ne podjela, ugradimo u naš način življenja i razmišljanja. Na svu sreću, zajedno imamo vrednosni sistem koji je to uspješno obavljao poslednjih 50 godina u Evropi. Evropska unija je, ili zemlje Evropske unije su prošle ne manje traume nego naš južnoslovenski prostor u Drugom i u Prvom svjetskom ratu. Ali njihov vrijednosni sistem je uspio da izgradi institucionalni sistem koji, na sreću, pomaže nama i čeka nas da budemo njegov dio, koji će uspješno preduprediti bilo kakvu reanimaciju ideologije zločina, netolerancije, nacionalizma i svega onoga što smo vidjeli. Nemojmo da budemo lakovjerni, multietnička društva i organizacije multietničkih društava su najveći izazov i dalje i za Evropsku uniju i za naš prostor. To je problem koji nikad do kraja neće biti zatvoren, jer je ugrađen u naše predrasude, u naše obrazovanje, u naše pogrešne istorije i u naše pogrešno shvatanje budućnosti. Ali dok postoji upornost i vjera da se to može pobjediti, a 90-te godine su pokazale to i na našim prostorima, mislim da će konačan rezultat biti stalno napredovanje i stalno širenje poklonika vjere, ne samo ideje, u multietničko društvo kao najbolji iskaz bogatstva ljudskog življenja i trajanja. Ono što je bila naša mana u 90-tim godinama, i vjerske i nacionalne raznolikosti mislim da moraju postati naša privilegija, institucionalno riješeno življenje i naše članstvo u Evropskoj uniji. Uz zahvalnost objema generacijama, imao sam prilike da sretnem danas i svoje prijatelje iz antiratnog ratnog perioda iz Bosne, iz Hrvatske. Želim vam uspješan rad i želim da sačuvate oba elementa dobrog razmatranja i dobrih odluka za budućnost - i emociju i racionalnost, koja će biti ugrađena u institucionalnu zaokruženost. Hvala vam još jednom na prilici i želim vam uspješan rad.

Daliborka Uljarević: Ja se zahvaljujem gospodinu Krivokapiću. Nama je jako važno, jer sutra će države regiona osnivati zapravo REKOM, i voditi, da vidimo da u Crnoj Gori već postoje neki pomoci u institucionalnom i ustavnom djelovanju i da su već neke radnje preduzete, odnosno da smo počeli da učimo na greškama i nadam se da će to biti jedan proces koji će biti nezaustavljiv u regionu a mi ćemo se kao civilno društvo svakako truditi da budemo tu u punom kapacitetu i da pomognemo. Evropski vrednosni sistem koji je pomenuo i gospodin Krivokapić, jeste zasnovan na jednom prevazilaženju konflikata kroz prepoznavanje razlika u obliku prednosti. U tom svojstvu ja bih zamolila i gospodina Pierr Mirel-a koji je u nekoliko različitih nastupa pokazivao jedno istinsko razumjevanje važnosti ove teme, koja je i sa strane brojnih međunarodnih organizacija na neki način ostala zapostavljena, da nam se obrati. Gospodin Pierre Mirel, direktor Odjeljenja za zemlje zapadnog Balkana, Generalni direktorat za proširenje, Evropska komisija

Pierre Mirel, direktor Odjeljenja Evropska komisije za proširenje za zemlje zapadnog Balkana:

Daliborka Uljarević: Zahvaljujem se gospodinu Mirel-u. Mislim da je važno za sve naše zemlje koje imaju zajednički cilj pridruživanje Evropskoj uniji, da čujemo pored čestih tehničkih zahtjeva, koji nam dolaze iz Evropske komisije, da postoji jedan širi okvir, da postoji jedan opšti zahtjev za razvijenom političkom kulturom i za uspješnim nošenjem sa ratnim zločinima, odnosno sa suočavanjem sa prošlošću. Naravno, u ovome ne dijele svi podjednako razumjevanje i ja zato osjećam posebnu obavezu da se zahvalim Ambasadi Kraljevine Holandije, koja je zaista od samog početka podržavala ovu inicijativu i danas je sa nama ambasador Ron J.P.M. van Dartel, koji će nam se obratiti. Izvolite.

Ron J.P.M. van Dartel, ambasador Kraljevine Holandije:

Daliborka Uljarević: Zahvaljujem se ambasadoru Ronu J.P.M. van Dartelu. Kao što nam je i sam poručio, mislim da je to jako važno, da najveća odgovornost leži za ovaj proces na političkim elitama ali gospodin Mirel nas je upozorio da su stvari u našim rukama i da ćemo biti samo podržani ali da mi imamo vlasništvo i nad ovim i nad drugim procesima koje vodimo u svojim zemljama. Pored gospođe Kandić i gospođe Teršelič, ovom procesu su doprinjeli i brojni drugi ljudi iz regiona. Jako puno je do sada učinjeno i ja bih ovu sesiju, zapravo i zaključila time što ću pozvati kolege sa Kosova, iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, znači Shukrije Gashi, Vehida Šehića, Teu Gorjanc-Prelević i mog kolegu Dinka Gruhonjića da nam se pridruže i zamjene nas ovdje i da nam kažu što se to desilo od Četvrtog foruma koji je održan u Prištini/Prishtinë, do danas, koje su sve aktivnosti sprovedene i kakav je odjek konsultacija koje se vode u regionu. Još jednom se zahvaljujem našim uvažanim gostima na ovoj podršci prilikom otvaranja.

Izveštaj o toku konsultacija o osnivanju REKOM-a

Daliborka Uljarević: Kolega Dinko Gruhonjić se ne osjeća trenutno dobro, pa ću ga ja malo zamjeniti. Sada bih otvorila sesiju Izveštaj o toku konsultacija za osnivanje REKOM-a, samo uz jednu tehničku napomenu. Mi ćemo svakako biti u ovim vremenskim odrednicama koje smo planirali. Znači, imaćemo pauzu za kafu u 11:30 časova, jer smo negdje anticipirali da ovaj uvodni dio može malo potrajati, tako da smo odlučili da skratimo Izveštaj o toku konsultacija. Ja bih sada dala riječ gospođi Nataši Kandić iz Fonda za humanitarno pravo iz Srbije, da nas ona izvjesti kako su konsultacije tekle u ovom periodu u Srbiji. Izvolite.

Nataša Kandić: Nakon ovako lepe političke podrške, nakon ove političke podrške koju smo dobili, sada sledi radni deo. Hoćemo da vas informišemo šta je u ovom periodu, počevši od maja 2006. godine učinjeno, koliko je pitanje počinjenih ratnih zločina, pitanje žrtava, pitanja suđenja za ratne zločine, postizanja pravde, koliko je to pitanje prisutno u političkom i društvenom životu i koliko smo kao civilno društvo uspeli do danas. Ta ideja o tome da je pitanje prošlosti, pitanje počinjenih ratnih zločina, ne samo pitanje koje se tiče suđenja za ratne zločine, nego pitanje kojim treba da se bave sva društva. Ta ideja o tome započeta je u maju 2006. godine kada su tri organizacije za ljudska prava, Fond za humanitarno pravo, Documenta iz Zagreba i Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva, organizovali Prvi regionalni forum u Sarajevu i kada se govorilo o tome kako zapravo, koji su to putevi i mehanizmi dolaženja do istine i pravde i garancija da se zločin neće ponoviti. Tada, na tom

forumu počeli smo prvi put da razgovaramo o značaju i potrebi regionalnog pristupa. Tada smo počeli da govorimo i posmatramo suđenja za ratne zločine u kontekstu značaja za žrtve i ulozi žrtava u suđenjima za ratne zločine. Tada kada smo razgovarali na Forumu u Sarajevu, u Bosni i Hercegovini je bila vrlo aktuelna ideja ali u okviru parlamenta a ne u javnosti, ideja o osnivanju nacionalne komisije. Taj forum je protekao u raspravi i završen je zaključcima da je regionalni pristup taj koji je odgovarajući okvir u kom se zbilja može doći do podataka i činjenica o tome šta se dogodilo, može obezbediti priznavanje žrtava, javno znanje pretvoriti u priznavanje i da može obezbediti garancije da se zločin više ne dogodi. Od tada, od maja 2006. godine, do danas, civilna društva iz svih post-jugoslovenskih država ali u smislu država koje su nastale na teritoriji one bivše SFRJ, do danas su održala 29 skupova u kojima je učestvovalo oko 700 učesnika iz udruženja porodica žrtava, iz organizacija mladih, iz organizacija za ljudska prava, iz raznih profesionalnih udruženja; organizovali smo pet regionalnih skupova u kojima je učestvovalo 200 učesnika iz svih država sa teritorije bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, organizovali smo četiri foruma i ovaj naš je Peti forum, u kojima je učestvovalo oko 1.600 učesnika ponovo iz udruženja žrtava, porodica žrtava takođe, iz organizacija za ljudska prava, organizacija mladih, raznih profesionalnih udruženja, ženskih grupa, učestvovali su istoričari, sociolozi, umetnici su u tome učestvovali već dva puta. Ono što je karakteristično za sve te rasprave, počevši od tog prihvatanja da nam je neophodan regionalni pristup kao okvir, mi smo u maju 2008. godine u Podgorici na Konsultacijama sa udruženjima porodica žrtava, žrtvama i veteranima, počeli da diskutujemo inicijativu za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava koje smo nazvali REKOM. Na tom skupu inicijativa je prihvaćena bez rezervi, prihvaćena je kao potrebna žrtvama ali isto tako kao potreba društva. Tada na tom skupu bilo je govora o tome da postoji jak interes i udruženja veterana iz regije da učestvuju u tom konsultativnom procesu. Tada, na tom skupu u Podgorici 9. maja 2008. godine rečeno je da je važno napraviti jaku koaliciju nevladinih organizacija, udruženja porodica žrtava, mladih, drugih nevladinih organizacija koji će zapravo predstavljati i zagovarati ovu inicijativu o osnivanju REKOM. Tada tri organizacije pokretači inicijative, predali su u nadležnost zapravo tu svoju inicijativu upravo tom skupu i rekle su da je to trenutak kada treba početi stvarati tu koaliciju koja će zapravo predstavljati inicijativu REKOM. Nakon tog majskog skupa imali smo još nekoliko skupova i u Hrvatskoj i na Kosovu i u Srbiji gde se razgovaralo i o Koaliciji i o daljem toku konsultacija i o tome kako treba da teku te konsultacije. 29. oktobra 2008. godine, na Četvrtom regionalnom forumu u Prištini/Prishtinë ozvaničena je Koalicija civilnog društva koja zastupa ideju o osnivanju REKOM-a. Počevši od marta ove godine mi idemo sa intenzivnim konsultacijama. Postoji plan o tome da do kraja godine organizujemo 70 skupova u okviru država, potom na nivou regiona, regionalnih konsultacija i da u ovoj godini održimo ovaj Forum i krajem godine još jedan Forum. Na tim konsultacijama i na tim forumima mi ćemo diskutovati model te Komisije koju mi hoćemo da predložimo nacionalnim parlamentima. Diskutovaćemo o tome šta treba da bude mandat te Komisije, o drugim karakteristikama, o ciljevima koje mi postavljamo kao civilno društvo, o ciljevima te Komisije. Mislim da je jako važno da vas sada vrlo kratko upoznam šta učesnici ovih konsultacija kažu o pojedinim pitanjima koja su važna i za mandat te Komisije, a isto tako i o pitanjima koja se tiču osnivanja Komisije.

Učesnici dosadašnjih konsultacija su saglasni, znači svi se slažu da je najvažnije da tu Regionalnu komisiju osnuju parlamenti, da ne treba davati vladama niti predsednicima država tu poziciju, tu moć da oni osnivaju svojim odlukama, da nemamo dobro iskustvo, da smo u Srbiji videli da to nije dobar primer kada je predsednik svojom odlukom osnivao Komisiju, da parlamenti kao kanali između vlasti i građana treba da budu osnivači Komisije, REKOM i da oni budu ti koji će da otvore parlamentarnu raspravu o toj našoj inicijativi. Ono

što se takođe vrlo često čuje u tim konsultacijama je to da bi bilo važno i za utvrđivanje istine i za javno znanje o tome šta se dogodilo, da bi trebalo počiniocima javno imenovati odnosno da ta Komisija REKOM u svom izveštaju treba da javno imenuje počiniocima. Naravno, mi ćemo produžiti da diskutujemo o tome ali je vrlo važno da vi znate dokle su stigle te konsultacije i da znate koliko se zapravo učesnici veoma ozbiljno posvećuju tom pitanju kako treba da izgleda taj REKOM. Svi su saglasni o tome da REKOM treba da se bavi utvrđivanjem istine, ali i javnim iznošenjem te istine. Pod tim javnim iznošenjem istine mislimo da taj REKOM treba da organizuje javnu platformu za glas žrtava. Svi smatraju da su suđenja za ratne zločine vrlo važna ali su fokusirana na utvrđivanje odgovornosti optuženih, da su žrtve tu uglavnom u funkciji dokazivanja odgovornosti krivice optuženih, da pomažu sudu da dođe do precizne slike odgovornosti optuženih, a da nema drugog razloga kojim se sud bavi kada poziva žrtve. Sud se ne bavi patnjama žrtava i zato je dobro da na ovim prostorima postoji jedna Regionalna komisija koja će stvoriti javnu platformu za glas žrtava na kojoj će žrtve moći da govore. Posvetili smo vrlo veliku pažnju tome šta su to potrebe i očekivanja i žrtava i društva i došli smo do toga da smo videli da postoji slaganje između onoga što očekuju žrtve i što su njihove potrebe i onoga što su potrebe i očekivanja društva. Postoji nešto što je specifično samo za udruženja porodica žrtava, naročito za udruženja porodica nestalih i to je ono što je jako malo prisutno u javnosti. Ja ću vam sada da navedem nekoliko vrlo važnih i karakterističnih izjava učesnika kako biste stekli sliku o tome šta se događa u tim konsultacijama i koje su potrebe i očekivanja žrtava. Ono što je takođe važno da istaknem da kada je u pitanju rešavanje sudbine nestalih, nalaženje masovnih grobnica koje naravno nisu poznate, ekshumacije, identifikacije, da je to jedan prioritet koji ističu i najviši predstavnici određenih država a i žrtve i predstavnici udruženja. Tako smo imali na Prvom forumu koji je održan Zagrebu u februaru 2007. godine da je predsednik Republike Hrvatske, Stjepan Mesić rekao za pitanje razjašnjenja sudbine nestalih: "To je naš prioritet, razrešenje sudbine svih nestalih i to na svim stranama". Onda smo takođe to imali i u drugim državama, ja ću sada samo da vam navedem šta je na primer na Četvrtom forumu 29. oktobra 2008. godine na Kosovu rekao predsednik Kosova Fatmir Sejdiu: "Kosovo je imalo svoje užasne doživljaje ali je posvećenost kosovskih institucija i građana Kosova da se ova istorija nikada ne može zaboraviti, da mi moramo razrešiti pitanje nestalih na svim stranama nezavisno od nacionalnosti". Ono što je karakteristično za žrtve je to da oni vrlo preciziraju šta zapravo to za njih znači. Kada kažu da im je potrebna istina, da im je potrebno rešavanje pitanja nestalih, kada govore o identifikaciji, ekshumaciji i kada govore o posmrtnim ostacima. O toj istini jako je tačno, vrlo precizno rekao na Trećem regionalnom forumu održanom u Beogradu u februaru 2008. godine Dragan Pjevač koji danas živi u Srbiji, inače je živio u Hrvatskoj: "I ako treba da kažem nešto o očekivanjima koja imam, to je pre svega da se otkrije ko je ubio moju majku, to me zanima, to mi je važno, ne zato da bi taj trunuo u zatvoru nego me zanima da znam ko je, zašto je to uradio i mislim da svakoga od nas, mislim na žrtve, to zanima. Dalje, jako me zanima da Hrvatska država napravi otklon od tog zločina koji se desio. Znači ne može biti junak onaj ko je zločinac i jako me zanima da se to javno desi. Ja ću onda dobiti satisfakciju kad se kaže taj koji je ubio majku da je taj zločinac. I onda me jako zanima, jako bih voleo da se tu ne laže, meni ne treba laž. Meni ne treba da mi neko kaže, da preuveličava, da kaže da je u mom selu 50 poginulo ako je njih 19, ali isto tako mi ne treba da nako kaže da nije tačno da je poginulo, ubijeno 19 nego da je samo njih... Ja znam sve te koji su poginuli, ubijeni, znam tačno ne samo njihov broj već i njihova imena". Šta znači nalaženje posmrtnih ostataka, otkrivanje masovnih grobnica, ekshumacije, identifikacije? To najbolje opisuju oni koji su posle 9, 10 godina konačno našli i dobili posmrtnu ostatku svojih sinova, očeva i sahranili ih. Imali smo prilike da na Konsultacijama u Podgorici i na Konsultacijama u Beogradu u maju 2008. godine čujemo Čedu Marića koji govori o tome šta on oseća nakon nalaska posmrtnih ostataka svoga sina.

To njegovo objašnjenje koji su mnogi slušali, koji nisu iz udruženja porodica žrtava bilo je vrlo neobično, teško da razumeju ali slušajući ga pažljivo nekoliko puta, vraćajući tu sliku kada je on to govorio, svi smo razumeli nešto što ne postoji, o čemu se ne govori na javnoj sceni. On je rekao da je srećan, da je konačno našao svoj mir i da želi tu sreću i ostalim porodicama koje nisu još uvek našle svog sina, da je on konačno dobio posmrtnu ostatku, da je sahranio svoga sina, da ima mesto gde će da ode, da ima mesto gde može da ode da položi cvet, da može da se seća, da se obraća svom sinu i da je za njega kao oca sada to najvažnije. To je nešto što je teško i razumeti, a i teško je nositi se da jednom takvom istinom dokle smo mi stigli, dokle je zapravo ta neka nebriga da pustimo da te porodice 10, 15, pa i 18 godina tragaju za telima svojih nestalih i da još uvek imamo na prostoru bivše SFRJ 16.300 nestalih. Samo možemo da zamislimo kako se osećaju njihove porodice tragajući i nadajući se ali sa stalno jednim užasnim bolom u tome da oni nemaju još uvek to mesto gde su sahranili svoje najmilije. To je taj nemir, to je taj u stvari dodatni bol za koji smo odgovorni i države i vlade i mi svi kao društva koja ne vrše pritisak da to mora da se učini, da moramo omogućiti porodicama da nađu mir i da mogu da počnu da žive sa tim jednim tačnim znanjem o tome da su sahranili i da znaju gde je to mesto gde su oni sahranjeni. Na žalost nikada i ako se dogodi da države imaju najbolju volju da preko REKOM-a jednog dana to srede, ipak će se dogoditi da jedan broj nikada neće biti pronađen upravo zato što je bilo tih užasnih, brutalnih ubistava sa planom da se nikada ostaci tog zločina ne pronađu. Ovo što takođe hoću da kažem, koliko je važno da mi kao društvo, mi koji zapravo nemamo tu bolnu prošlost kao što imaju porodice žrtava, koliko je važno da javno pokažemo saosećanje i solidarnost. Štefica Krstić iz Sarvaša u Hrvatskoj je na Forumu u Beogradu 2008. godine rekla nešto što svi koji su je slušali pamte i to se nalazi zabeleženo i nalazi se u našem izveštaju koji pretpostavljam da svi danas imate. Ona kaže: "Velika je potreba i snaga ako vi osećate nečiju reč ili ruku podrške. Nama to treba i mislim da smo se ovdje okupili upravo i zato da svi kažemo ono što osećamo i što imamo potrebu, našu istinu da kažemo i da vidimo poslije ili možda kad prespavamo, pa sutra, ako se prepoznamo pa kažemo čuj, mene su dirnule tvoje reči, ja ti želim pomoć na ovaj način, ja ti možda mogu pomoć". Ono što je takođe bilo važno nama u ovim konsultacijama je da čujemo sudije i tužioce, šta oni misle o ovoj našoj inicijativi za osnivanje Regionalne komisije. I sudije i tužioci su na najtačniji način opisali ono što je važno u suđenjima za ratne zločine i ono što je zapravo njima problem i što jesu neka ograničenja tih suđenja. I na Forumu u Sarajevu, i na Forumu u Zagrebu, i na Forumu u Beogradu sudije i tužioci su rekli da je formiranje jedne Regionalne komisije vrlo važno i da jako doprinosi intenziviranju suđenja za ratne zločine. Ja ću sada da vam pročitam šta je na primer rekao tužilac Bosne i Hercegovine Ibro Bulić, upravo na ovu temu: "Potreba za formiranjem jednog regionalnog tela koje će stvarati ambijent pomirenja, klime u kojoj će biti moguće pronaći više dokaza, više svjedoka; pospešiće se sigurno suđenja koja su u toku, ukoliko se to ne desi dogodiće se da će suđenja biti usporena i biće vrlo malo zločinaca osuđeno, premda imamo potrebu suđenja ne samo direktnim počiniocima nego i zapovednicima, dužnosnicima na građanskim i političkim dužnostima, a zasigurno to regionalno telo pružilo bi mnoštvo dokaza koji bi bili u funkciji pomoći sudovima, redovnim sudovima koji sude, odnosno nama tužiocima". To je isto ovako precizno, jasno naveo i sudija Alimpić na Forumu u Beogradu 2008. godine. Jedno takođe značajno pitanje i ja ću sa tim da završim pošto vi svi imate izveštaj i izjave koje sam ja pročitala a i brojne duge nalaze se u tom izveštaju, da iz udruženja žrtava zapravo imamo jedan veoma jasan stav o tome šta oni misle o evropskim integracijama i šta zapravo Evropska zajednica treba da preko Evropske komisije da postavi kao uslov državama kandidatima za pridruživanje Evropskoj zajednici. Imali smo nekoliko puta vrlo jasne predloge o tome da zapravo pitanje rešavanja sudbine nestalih treba da bude uslov za države koje žele da se pridruže Evropskoj zajednici. Da u Evropi i Evropskoj zajednici ne treba da bude onih država koje neće da reše pitanje

nestalih nego koje ostavljaju porodice žrtava da pate i da godinama, decenijama, traže posmrtnu ostatku svojih nestalih. I ono što je važno, zato što ipak sve ovo radimo ne samo zbog prošlosti nego i zbog budućnosti, a to je da i porodice žrtava i udruženja žrtava i organizacije za ljudska prava i mladi misle da je ustanovljena i saopštena istina važna pre svega zbog mladih. Da se mladima mora ostaviti istina, činjenice, u nasleđe. Na to su mladi nekoliko puta, na različitim forumima i u toku različitih konsultacija odgovorili na sledeći način: da oni nemaju odgovornost za ono što se desilo u prošlosti ali oni hoće i traže odgovoran odnos prema počinjenim zločinima i prema žrtvama kao i prema onima koji su počinili zločine. Hvala.

Dinko Gruhonjić: O konsultativnom procesu na Kosovu govoriće nam Shukrije Gashi iz Partners Kosova. Ona će nam reći kakve su izvesne nedoumice, skepse i nadanja ljudi koji žive na Kosovu u vezi REKOM-a. Zamoliću vas da uzmete slušalice pošto će Shukrije govoriti na svom maternjem, albanskom jeziku. Izvolite. Da se držimo nekog vremena izlaganja od pet minuta kako bismo bili što efikasniji i zbog jutrošnjeg kašnjenja da pokušamo, pod navodnicima da uhvatimo agendu i da idemo u korak s njom.

Shukrije Gashi: Pozdravljam sve. Neću se puno zadržavati na detaljima, o kojima je već govorila gospođa Kandić, nego ću se koncentrisati na neka druga pitanja koja se odnose na razvoj konsultacija u vezi sa podrškom inicijative za osnivanje komisije, REKOM-a. Usmeriću se na podršku, rezervama, kontekstu i specifičnostima na Kosovu. Srećom, bila sam prisutna na prethodnim forumima, uključujući posebno forum koji je održan prošle godine, na Kosovu, u oktobru 2008. Videla sam da je na ovom forumu zainteresovanost građana Kosova bila veoma velika i to je dobar znak, dobar signal iz razloga jer ljudi kao i mi svi u bivšoj Jugoslaviji imaju potrebu, posebno predstavnici udruženja porodica nestalih žrtava, znači sve grupe koje su bile najviše zahvaćene ratom, da traže izlaz po ovom pitanju. Zahtevaju da pravda bude postavljena na mesto, da se pronađu počinioci zločina i krivičnih dela, traže da oni ne ostanu samo brojevi koji nemaju imena, da nema ko za njih da brine, pa smatramo da i njihova brigu i zahteve kako oni žele da se reši taj problem, pa iako se ne slagali, treba da razumemo. Trebali bi da ih razumemo i mora da im se da prostor. U stvari, na ovom forumu je bilo dosta neslaganja od strane ovih grupa. Međutim, civilno društvo, koje uvek preuzme teret razvoja ovakvih događaja, koji su drugačiji, pokušalo je stvoriti prostor i razumevanje, transformirajući jezik porodičnih neslaganja u jednu njihovu realnu zabrinutost da bi se u bliskoj budućnosti mogao naći prostor, podrška, priznanje i njihovo prihvatanje na jednom putu koji će biti težak za sve obuhvaćene u regionu. Naravno, ovu inicijativu su podržali i sami prihvatajući je kao važnu, tvrdeći da se počinioci krivičnih dela nalaze u potpunosti na svim prostorima bivše Jugoslavije, posebno tamo gde je najviše bilo oružanih borbi i tela i ostaci nestalih su u raznim mestima, potrebno je da se surađuje na regionalan način. Osim foruma 2008 godine na Kosovu je održan niz konsultacija i na svim ovim konsultacijama sam bila prisutna i videla sam da je interes još jednom zaista velik. Nije mnogo bitan jezik da bi se pravda postavila na svoje mesto, ali je značajno da se konstatuju potrebe i očekivanja žrtava, oni imaju potrebu da se saslušaju i da se pravda postavi na mesto. Na konsultacijama, koje su održane sa mladima Kosova, koje je organizovala nevladina organizacija Integra, i na kojoj je bilo prisutno 40 učesnika, studenata različitih fakulteta, bilo je jasno da je interes za stvaranje regionalne Koalicije za REKOM vrlo značajan i da su mladi ljudi veoma zainteresovani da se na njihova pleća ne prenose posledice rata koji se možemo reći dogodio juče. Oni žele i pozivaju da svi mi uradimo sve i da izvršimo pritisak na naše vlade da se jedna komisija za pronalaženje, obelodanjivanje i utvrđivanje činjenica osnuje sa ciljem da se pravda postavi na mesto, da se počinioci zločina i

krivičnih dela kazne, da odšteta i socijalna pomoć za njih bude pružena, da oni priznaju javno, da se stvori jedna zajednička platforma za njih na kojoj se može pažljivo slušati i zadobiti empatija svih glasova, na osnovu toga jer žrtve svugde imaju samo jedno ime. Naravno, čak i na ovim konsultacijama je bilo i nesaglasnosti vezano za specifičan kontekst na Kosovu, koji je takođe vrlo važna komponenta koja će se uzeti u razmatranje. Takođe sam učestvovala i na dve druge konsultacije. Jedna je održana od strane Partners Kosova, dok druga od strane organizacije mladih, Inicijative mladih za ljudskih prava na Kosovu. Čak i na ove dve konsultacije, znači na konsultacijama koje je održala organizacija Partners Kosova i na kojoj su uglavnom bili predstavnici civilnog društva, porodice nestalih, udruženja žrtava, bivših političkih zatvorenika i predstavnika iz regiona, bilo je prisutno slaganje i nesaglasnost; u stvari bila je rasprava i opšta konstatacija je da je potreba za preispitivanje događaja iz prošlosti toliko važna i velika stvar. Gde postoji neslaganje... Možemo slobodno reći da postoji potreba za više rasprave i potreba za razjašnjenjima, što znači da ćemo nastaviti sa ovim konsultacijama i da su kontradiktornosti porodica, udruženja nestalih razumne. Sa svim našim maksimalnim naporima da ih razumemo, znamo da ne možemo da ih predstavljamo na jedan dostojanstven način koji oni zaslužuju i za koji imaju potrebu. Međutim, mi verujemo u misiju koju smo preuzeli kao podržavaoci ove inicijative i želimo verovati da će se jednog dana to ostvariti i da će dobiti odgovarajući oblik. Naravno, porodice i grupe koje su u nesaglasnosti sa ovom komisijom, a to je stvaranje regionalne komisije, imaju svoje razloge. Imam moralnu obavezu da prenesem njihov stav. Prvo mora da se osnuje komisija na nacionalnom nivou. Međutim, mislim da u skoroj budućnosti, s obzirom da je ovo process, da će se pronaći model koji će biti prihvatljiv za sve. Jedne druge konsultacije organizovala je Inicijativa mladih za ljudska prava, i na njima su učestvovali predstavnici fakulteta umetnosti i umetnici uopšte. Ovde smo imali goste koji su bili iz Bosne i Hercegovine i Beograda. Čak i ovde mogu reći da je bilo relativno tople atmosfere ili vruće, ali kako bilo opet smatram da kontroverznosti, nesuglasice, razlike u pogledu su normalne, ali one na neki način treba da se zbliže, treba da se nastavi sa pokušajima da se razjasne i razumeju koja je svrha i misija jedne takve inicijative. Na ovim konsultacijama smo shvatili da realno postoji podrška za inicijativu. Dakle, ljudi su zainteresovani da se takva inicijativa nastavi i dalje, iz razloga jer imaju zajednički imenilac, zajednički imenilac je prihvatanje žrtava, njihovih imena i prezimena, njihovo prihvatanje u javnosti, kreiranje platforme za njihov glas, njihovo obeštećenje, socijalna pomoć, osnivanje memorijalnog centra za njih na jedan dostojanstven način. Stoga smatram da svi ovi naši napori oko REKOM jednog dana će imati odgovarajuću podršku i da ćemo zajedno postići sve do jednog utvrđenog perioda da naše vlade, koje su dale deklarativnu podršku, podrže jednu takvu inicijativu i da žrtve u svim zemljama bivše Jugoslavije i ne ostanu samo brojevi. Neću više da odužim iz razloga jer sve što sam trebala reći je rekla gospođa Nataša Kandić, u nastavku mogu samo reći da će Partners Kosova 6.06.2009. organizovati konsultacije sa mrežom žena sa Kosova. U toj mreži su zastupljene sve zajednice koje žive na Kosovu. Dana 27.06.2009. bit će organizovane konsultacije sa bivšim političkim zatvorenicima, a 11.07.2009. sa Asocijacijama opština Kosova. Niz ovakvih konsultacija takođe će održati i druge nevladine organizacije na Kosovu. Želim uspeh svima onima koji su preuzeli odgovornost da organizuju ovakve konsultacije. Dajem reč kolegincima. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Hvala. Vesna Teršelič, iz Documente o konsultativnom procesu u Hrvatskoj.

Vesna Teršelič: Hvala Dinko, dobar dan svima. Htjela bih na početku reć nešto o napretku u dijalogu neistomišljenika jer kad govorimo o konsultacijama ne govorimo samo o onima koji dijele slična mišljenja. I ono što mi se za proces razgovora u Hrvatskoj čini najbitnijim je da imamo veliki interes udruženja obitelji žrtava i da on ne pada i da je još uvek nedovoljan interes medija mada je u vremenu između Prištine/Prishtinë i Budve objavljeno više tekstova i nekoliko priloga na televiziji ali da bi stvarno informirali javnost, da bi se uključili i oni koji još nisu ni čuli za inicijativu trebaće nam bolja strategija kako inspirirat medije da više pišu o nama i stvaraju više elektronskih priloga. Pošla bih možda od različitih mišljenja koje smo čuli na Regionalnim konsultacijama znanstvenika i znanstvenica u Zagrebu na kome su govorili povjesničari i politologinje ali povjesničari vrlo različitih mišljenja jer mislim da je ilustrativno za dileme i prijepore u hrvatskom društvu i spomenuću da je recimo Ante Nazor koji vodi Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar rekao da doduše podržava suradnju ustanova kako vladinih tako i nevladinih na utvrđivanju činjenica ali ne podržava osnivanje Regionalne komisije jer smatra da znanstvene institucije mogu ozbiljnim znanstvenim pristupom utvrditi činjenice same. Pa ga je onda podržao kolega Davor Marjan iz Hrvatskog instituta za povijest rekavši da taj posao, pre svega u prvom redu trebaju obaviti institucije. A za razliku od njih kolega Goldštajn koji vodi Odsijek za suverenu povijest na Filozofskom fakultetu smatra da je regionalni pristup neophodan i stvaran posao se treba razvijati na tri razine. Prvu vidi kao uzroke i objašnjenja, dakle jednu naraciju o tome što se dogodilo, druga razina bila bi popis zločina, odnosno dokumentiranje zločina i treća popis žrtava čime je zapravo dobro opisao što bi mogao biti mandat Regionalne komisije i mislim da ova različita mišljenja dobro ilustriraju prijepore. A podeliću s vama i reakciju predsjednika Udruga obitelji nestalih, Ivana Pšenice koji je na to rekao "ako znanstvene institucije mogu utvrditi činjenice na nacionalnoj razini, zašto to već nisu učinile? Jer u Hrvatskoj obitelji još uvek tragaju za nestalima kao što više od 16.300 obitelji traga za nestalima u cijeloj regiji i komisije i znanstvene institucije do sada nisu mogle dovoljno učiniti tako da je dijalog nastavljen naravno izvan Konsultacija i ono što je ostalo je mislim povećan interes znanstvenika i znanstvenica. U razdroblju od Prištine/Prishtinë do Budve nešto je više političara i političarki pokazalo interes mada mislim da to još nije dovoljno i da ćemo se morati puno potruditi prije nego što iduće godine predamo naš predlog za mandat REKOM-a vladama i da nam tek predstoji veliki pregovarački posao što se tiče političkih stranaka i vladinih institucija. Održane su Konsultacije s mladima i organizacijama mladih u Splitu i predstoje lokalne konsultacije u Rijeci, u Vukovaru i u Zagrebu i ja bih možda više vremena posvetila Konsultacijama sa ženskim organizacijama, političarkama i znanstvenicama održanim u Zagrebu jer su na njima izrečene vrijedne preporuke kako bi u mandatu buduće Komisije svakako trebalo voditi računa o rodnoj dimenziji poticanja i provedbe ratnog nasilja i da bi rodnu dimenziju trebalo uključiti u sve aspekte rada Komisije. Silovanje u ratu bi svakako trebalo biti važan dio mandata Komisije i odmah se otvorila dilema, kad se jednom Komisija formira, kad je vlade formiraju da li bi se onda neka posebna sekcija Komisije trebalo baviti zločinom silovanja ili je zapravo najbitnije insistirat na tome da se o rodnoj dimenziji vodi računa i u sastavu Komisije i celokupnom radu Komisije. Kako su na Konsultacijama u Zagrebu svoja sjećanja s nama podjelile Marica Šeatović koja je govorila na Forumu u Prištini/Prishtinë, a i danas je ovde s nama i Marija Lovrić, supruga ubijenog Branka Lovrića, puno se govorilo i o značaju zaštite i podrške svjedokinjama i svjedocima koji u svojim sredinama zahtjevaju pravdu za žrtve kao što to rade i Jadranka Rajpok i Vjera Solar koje su isto danas s nama. Naglašena je i briga o ženama, žrtvama rata koje su daleko od ratišta, koje su iskusile deložacije i bile su socijalno ugrožene i rečeno je da nam stvarno treba fond za žrtve kao važan dio reparacijskog mehanizma. Bilo je naglašeno kako je važno razvijati kulturu sećanja, održavati spomen obljetnice kršenja ljudskih prava širom regije i svojim djelovanjem zaustaviti proces normalizacije nasilja i kulture zaborava. Ne bi smijeli

prihvatiti nasilje kao nešto što se eto događa nego je bitno uvijek reagirati i dati neki odgovor. Govorilo se dosta i o mirovnoj i rodnoj edukaciji u školama i senzibilizaciji svih institucija za glas žrtve i dosta se u konsultacijama pozvalo na vrlo jasne odredbe Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325, Žene, mir, sigurnost. U pogledu povećanja žena u mirovnim procesima na svim razinama, kako na nacionalnoj tako na regionalnoj i međunarodnoj i sudjelovanje u mehanizmima za spriječavanje i rješavanje sukoba, rečeno je da je bitno uvažiti iskustva i probleme braniteljica i veteranki i Komisija bi trebalo imati mandat koji će paralelno jačati institucije ali i osnažiti organizacije civilnog društva koje se povezuju u ovu Koaliciju i žene su si dale zadatak da bi pre početka rada Komisije bilo bitno istražiti u kojoj su se mjeri koristili mehanizmi tranzicijske pravde, koliko su bili dostupni ženama i istražiti u koliko slučajeva se sudilo za ratni zločin silovanja, kako lokalno tako i na međunarodnoj razini jer to je procijenjeno kao nedovoljno dobro dokumentirano i jedna je bitna preporuka išla prema regionalnim ženskim konsultacijama kako bi trebalo definirati pitanja o kršenju ženskih ljudskih prava u odnosu na mandat buduće Regionalne komisije na regionalnoj razini. I ja bih rekla da sam nakon jučerašnje skupštine jako ohrabrena i mislim da možemo nastaviti graditi Koaliciju i nastaviti konsultacije i prve će biti one koje sam spomenula ili sa mladima ili konsultacije sa žrtvama i konsultacije sa organizacijama branitelja jer u Hrvatskoj vrlo pomno i stalno proces prate predstavnici braniteljskih veteranskih udruga i neki su danas tu s nama i bitno je uključiti njihov glas kako bi stvarno zajedno što bolje pripremili prijedlog mandata za Regionalnu komisiju i slijedeće ga godine skupa predali vladama. Hvala vam.

Dinko Gruhonjić: Hvala lepa. Bosna i Hercegovina je već imala izvesne pokušaje formiranja Komisije. Pokušaj je ostao samo pokušaj, možda baš zato što nije bio regionalni nego je pokušaj da se reši samo u Bosni. Vehid Šehić će nam ispričati kao član Grupe za koordinaciju konsultacija u Bosni i Hercegovini kako protiču konsultacije od oktobra prošle godine do danas. Vehide izvoli.

Vehid Šehić: Hvala. Ja ću pokušati stvarno biti kratak. Shvatite me da je rat ipak najveće posledice u ljudskom i moralnom materijalnom smislu ostavio u Bosni i Hercegovini, na građanima Bosne i Hercegovine, da je najveći broj nestalih još uvijek iz Bosne i Hercegovine, da je najviše osoba osumnjičenih i optuženih i osuđenih za ratne zločine osuđeno radi dijela u Bosni i Hercegovini i moram reći da smo mi kao grupa iz Bosne i Hercegovine smatrali da prva faza konsultacija vezano za afirmaciju ideje Koalicije za REKOM, pa sutra i REKOM-a, mora biti usmerena isključivo prema udruženjima žrtava rata različitog tipa. Počev od udruženja nestalih, udruženja silovanih žena, udruženja palih boraca i tako dalje i tako dalje. Sa željom da stvarno žrtve rata u Bosni i Hercegovini gledamo kao ljudska bića i da na takav način stvorimo jedan ambijent daleko većeg poverenja među udruženjima u Bosni i Hercegovini. Tako da će u ovoj našoj prvoj fazi, i to smo pokazali na ovih četiri ili pet konsultacija koliko smo održali, 80 posto tih konsultacija upravo sa udruženjem žrtava jer smatram ukoliko udruženja žrtava budu stala iza ovakve ideje, a iz ovih konsultacija smo videli da oni žele da se nešto regionalno formira, mislim da ove druge nevladine organizacije tipa Forum građana Tuzle ili ovih drugih za ljudska prava, neće imati moralno pravo da se eventualno suprotstave takvoj ideji. Bojim se da ukoliko mi budemo samo radili, a ne budemo imali podršku udruženja žrtava rata, da će političari vagati u tom slučaju kome će dati više poverenja. Zato mi u toj prvoj fazi iz pijeteta prema žrtvama smatramo da oni imaju tu, da tako kažem meč loptu za početak ovih konsultacija. Ono što je meni posebno drago u Bosni i Hercegovini je da smo dokazali da konflikt ne mora imati uvek negativan rezultat. Kod nas je konflikt uvek rat, međutim konsultacije, u Srebrenici posebno, su pokazale da i konflikt može dati neke pozitivne rezultate. Činjenica da smo stvorili ambijent da jedni druge

slušamo, da jedni druge uvažavamo, da niko nema ekskluzivno pravo da priča isključivo o svojim stradanjima i patnjama... pokazalo se da u Bosni i Hercegovini polako sazreva među udruženjima jedna želja da se konačno utvrde činjenice. Ja moram reći da neću govoriti o istini nego isključivo o činjenicama. Ono što želim reći je da kroz ove konsultacije udruženja žrtava različitog tipa imaju jednu vrlo važnu, možda i najznačajniju ulogu koja će odrediti i mandat rada same Komisije i ono što je karakteristično za Bosnu i Hercegovinu i jedan od prijedloga, neću reći uslova je da se Komisija bavi i uzrocima i prirodom rata u Bosni i Hercegovini s obzirom na žalost na činjenicu da su i susjedne države imale jedno aktivno učešće u kreiranju najkrvavijeg dela istorije Bosne i Hercegovine, a to je taj rat koji je i na ovim područjima vremenski najduže trajao. U dosadašnjim konsultacijama je učestvovalo preko 120 učesnika koji su možda u početku imali i nerazumevanje za čitavu ovu ideju ali davno je bila ideja da mi u Bosni i Hercegovini ne možemo sami utvrditi sve što se desilo jer istina i činjenice o Bosni i Hercegovini i dešavanjima od 1992. do 1995. se dobrim delom nalaze i u Beogradu i u Zagrebu. Vidimo da se nalazi i u Podgorici ali Podgorica već čini određene stvari koje opet stvaraju taj odnos i ambijent poverenja između građana Srbije i Crne Gore. Činjenice se nalaze u Briselu i u Njujorku, a najviše činjenica se nalazi u Haškom tribunalu i o tome se mnogo diskutovalo kome treba da pripadne dokumentacija i arhiv Haškog tribunala u kojem se sigurno nalazi najviše dokumenata koji na objektivnan način mogu doprineti utvrđivanju činjenica, pa znači i svega onoga što se dešavalo u Bosni i Hercegovini. Ono što mi želimo, da u Bosni i Hercegovini stvorimo taj ambijent, da konačno pravosudni organi rade bez ikakvih pritisaka bilo koga kad je u pitanju procesuiranje ratnih zločina svijesni činjenice da je vrlo mali procenat presuda takvih koji će zadovoljiti pravdu, mnoge ne zadovolje pravdu ili u malom procentu zadovolje pravdu, da ipak jedna komisija bi trebala da se osnuje kako bi pružila šansu da se govori i o onom što nije interes sudova jer oni su vezani svojim postupkom, svojim činjenicama ali i druge stvari što sud veže da utvrdi biće krivičnog djela i odgovornost, može se kroz ovu komisiju mnogo toga uraditi, da bude zapisano, da ostane kao knjiga pamćenja. I u ovoj fazi ono što je možda karakteristično za Bosnu i Hercegovinu, sva udruženja žele da se stvarno pomogne Sudu Bosne i Hercegovine, sutra verovatno i nižim sudskim instancama zbog masovnosti osumnjičenih za ratne zločine, da se pomogne Institutu za nestale koji je formiran u Bosni i Hercegovini, da se izvrši pritisak na vlast da se odvoji daleko više sredstava za identifikaciju kostiju koje se nalaze pohranjene u centrima u Tuzli, Zenici, Banja Luci i Istočnom Sarajevu jer imam osjećaj da mnogima u Bosni i Hercegovini ne odgovara ta činjenica da se treba suočiti sa prošlošću. I moram na kraju reći, i time ću završiti, da mi je posebno drago što je danas skup otvorio čovek koji ima moralno i političko pravo da otvori ovakav skup i tu ja vidim poseban značaj jer na žalost slične ovakve skupove otvaraju ljudi čija je prošlost jako upitna i oni sada nama drže priče o pomirenju, povjerenju, o činjenicama, o istini i imali su negativnu ulogu. Tu sam mislio u prvom redu na Ranka Krivokapića, vidim tu i Rifata Rastodera, volio bih da je Dragiša Burzan ovde, i Slavko Perović, ljudi koji su stvarno imali jedan moralni dignitet da podrže ovakav rad Komisije. Ja vjerujem da će Skupština Crne Gore to uraditi, nisam siguran za svoju skupštinu ali se nadam da će 2010. godine kada dođu novi izbori, više ljudi biti u Parlamentu Bosne i Hercegovine kojima je stvarno stalo da je konačno vreme sazrelo da se suočimo s prošlošću i da prihvatimo činjenicu... Ono što smo mi koristili kao svoj moto da je istina najbolji lijek i da se sa istinom jedino može ići u budućnost. Mene ne interesuje Evropska unija, mene interesuje u moralnom ali bih želio da mi izvršimo pritisak na naše vlasti, na sve nas da utvrđujemo činjenice, a ne da nam bude i to jedan od uslova Evropske unije koji će naše vlasti formalno prihvatiti, a nikada suštinski neće uraditi. Za mene je ova Komisija jako bitna iz jednog razloga jer treba i da stvori pretpostavke da se u budućnosti nešto slično na ovim prostoriima nikad ne dogodi. I zato se vraćam onom, želimo da sve žrtve gledamo kao ljudska bića i da ne dozvolimo da preskačemo dva entiteta koji su jako

bitna, danas ih svi preskaču, a to je taj prirodni entitet da smo mi ipak u prvom redu ljudska bića i da su među nama razlike eventualno samo u polu i u boji kože. Tako mi i žrtve u Bosni i Hercegovini želimo da gledamo. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Evo, da čujemo izveštaj o konsultativnom procesu u Crnoj Gori. Tea Gorjanc Prelević.

Tea Gorjanc Prelević: Dobar dan svima. Dozvolite mi samo kratko da poželim dobrodošlicu u ime organizatora. Ja sam iz Akcije za ljudska prava koja takođe organizuje ovaj skup danas. Do juče sam bila i članica Koordinacijskog veća Koalicije za REKOM, a od juče je to Sonja Radošević, novinar iz Crne Gore koja se u kontinuitetu, od početka 90-tih zalaže za suočavanje sa prošlošću i odmah da krenem na stvar s obzirom da imamo još pet minuta da predstavimo stanje o konsultacijama u Crnoj Gori. U Crnoj Gori je inicijativa za osnivanje REKOM naišla na jedan prilično entuzijastički prijem kod predstavnika građanskog društva koji istrajavaju u zalaganju za suočavanje sa prošlošću, u stvari koji istrajavaju u njihovim zalaganjima za sprečavanje rata od početka 90-tih godina. Dakle Crna Gora je imala jedan značajan i jasan antiratni pokret, predstavnici tog pokreta i dalje rade kao istaknuti novinari, predstavnici nevladinih organizacija pa i političari i uprkos tome što su najistaknutiji predstavnici danas u Crnoj Gori isti oni koji su učestvovali u kreiranju ambijenta koji je doveo do rata 90-tih godina i na izvestan način i ratnim dešavanjima, a koji su dakle još uvek na vlasti, entuzijazam ovih predstavnika građanskog društva ne jenjava. Tako da mi danas u Crnoj Gori koja podsećam danas ima 650.000 stanovnika, imamo 26 izuzetno aktivnih, organizovanih nevladinih organizacija koje su podržale inicijativu za REKOM. Takođe 20 pojedinaca su članovi Koalicije za REKOM iz Crne Gore koji su svi javne ličnosti u Crnoj Gori ili najistaknutiji novinari. Želela bih samo da podsetim šta se u Crnoj Gori dešavalo od početka. Nataša je pomenula prve konsultacije i to regionalne u maju 2008. godine sa predstavnicima udruženja žrtava koje su bile veoma važne jer je tada prvi put podržana inicijativa za REKOM i zbog još jedne stvari koju sigurno neću zaboraviti dok sam živa. Tada su naime po prvi put, kako su mnogi rekli, udruženja porodica ubijenih i nestalih sa Kosova i udruženje takođe albanskih porodica žrtava sa Kosova izrazile žaljenje jedni drugima zbog zločina koji su nad njima izvršeni. To je bio veoma važan događaj za sve nas tada u sali i jedna veoma važna simbioza energije koja osećam postoji i danas i koja će doprineti da ostvarimo važan korak u osnivanju ove Komisije. Druge konsultacije su ostvarene sa, kako sam već pomenula, istrajnim predstavnicima građanskog društva koji su se masovno odazvali i zaista konstruktivno i kreativno pričali o problemima koje možemo da očekujemo sa najviše skepse u odnosu na vlasti koje su, kako sam već napomenula i 90-tih godina praktično bile iste u Crnoj Gori. Međutim i tu se svašta menja, zločini se posle niza godina ipak procesuiraju. Vlada Crne Gore je prošle godine donela, mislim jedina u regionu odluku o poravnanju u jednom velikom slučaju ratnih zločina, oštećene su porodice žrtava deportacije bosansko-hercegovačkih izbeglica iz Crne Gore, tako da su to neki aspekti koji nam daju nadu da zaista očekujemo od Skupštine Crne Gore da održi jednu poštnu raspravu o tome i da podrži osnivanje REKOM-a. Što se tiče konsultacija koje su održane u Crnoj Gori od Prištine/Prishtinë koja je bila u novembru prošle godine, te konsultacije su se dogodile u maju ove godine sa preostalim udruženjima nevladinih organizacija koje se nisu toliko bavile suočavanjem sa prošlošću ali koje su takođe podržale ovu inicijativu. Ono što je meni posebno važan utisak sa tih konsultacija je da po prvi put imamo predstavnika udruženja veterana, odnosno boraca ratova 90-tih godina koji je podržao inicijativu i koji je rekao da je regionalni nivo upravo jedini mogući za utvrđivanje činjenica onoga što se dešavalo i ratnih zločina i koji je ponovo istakao ono što svi znamo, da nisu svi borci tih ratova bili i zločinci i da je zapravo većini u interesu da se zločinci procesuiraju i kazne i da

se sazna istina o tome šta se to tačno dešavalo. Na ovim našim poslednjim konsultacijama u Podgorici govorilo se o različitim, veoma korisnim idejama, ja ću vam ih ukratko navesti jer mislim da je to jedan odličan uvod u ono što ćemo raditi popodne. Dakle mi smo govorili, govorilo se o potrebi osnivanja istraživačko-dokumentacionih centara, pa i u Crnoj Gori, izgleda da ovaj o kome je govorio predsednik Skupštine još uvek nije dovoljno aktivan, koji bi pomogli radu REKOM-a na svim nacionalnim nivoima. Govorilo se o veoma snažnim očekivanjima od REKOM-a da zapravo obezbedi jedan zajednički regionalni pregled istorije, onoga što se dešavalo u sukobima 90-tih godina, o potrebi uspostavljanja memorijalnih centara, spomen obeležja dakle povodom utvrđenih činjenica ali ne u cilju zaustavljanja istraga o činjenicama i krivičnoj odgovornosti. Govorilo se mnogo o načinu i kriterijumima za izbor članova REKOM-a, da li po istom principu, po istim kriterijumima u svim državama ili je potrebno napraviti posebne procedure u svakoj od država. Govorilo se mnogo o etničkom ključu, odnosno da li komesari, članovi Regionalne komisije treba da zadovolje nacionalnu pripadnost, pa da imamo iz svake zemlje predstavnike etničkih grupa ili da probamo da se koncentrišemo na to da ti ljudi budu od ugleda koji prevazilazi nacionalne granice ili i jedno i drugo tako da mislim da je to interesantno. Drugo, o vremenskom mandatu Komisije, da li od 1990, od 1991. godine do 2001. do 2004. i tako dalje, o tome ćemo takođe danas popodne govoriti na radionici o mandatu. Govorilo se o potencijalnom nasleđu REKOM-a za mlade generacije kojima smo dužni da obezbedimo zdrave osnove za saradnju i druženje u regionu, o značaju pravilne edukacije utvrđenim činjenicama kako bi se izbeglo opravdanje revanšizma. Znači bili su zločini u Lori ali bili su u Morinju i tako dalje. Ja završavam. Vrlo važno je postavljeno pitanje kako obezbediti da REKOM u utvrđivanju činjenica uspe u onome u čemu državni organi i drugi instituti do sada nisu uspeali, kako da zaista budemo korisni i efektivni u nastojanju da utvrdimo činjenice i to u razumnom roku. Naglašena je i potreba za uključivanjem stručnjaka profesionalaca koji bi zasta posvetili, bili u prilici da posvete odgovarajuće vreme i stručnost radu REKOM-a. To je to, hvala vam.

Dinko Gruhonjić: Hvala Tea. Koalicija je naravno otvorena i za Sloveniju i za Makedoniju koje su takođe bile žrtve manjih ili većih oružanih sukoba i pretpostavljam da će se konsultativni proces proširiti i na ove dve države pošto već imamo određenih nevladinih organizacija koje su članice Koalicije za REKOM. Sada ćemo imati polučasovnu pauzu nakon čega ćete čuti, siguran sam, vrlo zanimljiva iskustva drugih, ovaj put iz Maroka, iz Istočnog Timora, imaćete prilike da postavljate pitanja našim gostima, a naročito ćemo imati prilike da razgovaramo na radionicama.